

УДК 410.+8.03(043.3)

Кенжебаев Д.О.

Талас мамлекеттик университети

**КОТОРМО ТЕКСТТЕГИ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК
КАТА-МҮЧҮЛҮШТҮКТӨРДҮ АНЫКТООНУН ТЕОРИЯЛЫК
ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ
(Кыргыз Республикасынын 2010-жылдын 27-июнунда кабыл алынган
Конституциясынын котормосунун мисалында)**

Макалада которуу тажрыйбасында кездешүүчү ката-мүчүлүштүктөрдү анализдөөнүн теориялык маселелери конкреттүү котормо текст аркылуу иллюстрацияланган. Иллюстрациялык мисал иретинде КР Конституциясынын котормосундагы типтүү ката-мүчүлүштүктөр талдоого алынып, талдоонун логикалык жыйынтыгы катары альтернативдүү котормо варианттар сунушталган.

Которуудагы ката-мүчүлүштүктөргө бурмалоолорду, так эместиктерди, нормативдик, тилдик, узустук пландагы каталарды, буквализмдер менен формализмдерди, семантикалык коопшостуктарды, логиканын бузулушун, чектен чыккан эркин, “ээнбаш” которууну, ошондой эле трансформациялоонун кошумчалоо, элюминациялоо, орун алмаштыруу, алмаштыруу сыяктуу түрлөрүн орундуу колдонбоону, которуудагы тилдик ийкемдүүлүктүн жоктугун ж.б. киргизүүгө болот. Таржымалоо амалындагы мындай типтүү мүчүлүштүктөрдү аныктоо аларды оңдоп, котормо текстти адаптациялоо аракетин ишке ашыруунун өбөлгөсү болуп саналат.

Жогоруда сөз болгон типтүү ката-мүчүлүштүктөрдү конкреттүү тилдик фактылар аркылуу көрсөтүү максатында Кыргыз Республикасынын Конституциясынын котормосундагы айрым мисалдарды алып, аларды теориялык жана практикалык жактан иликтөө максатка ылайык деп эсептейбиз. Дароо эле белгилей кетчү жагдай, Конституциябыз расмий тилде жазылып, мамлекеттик тилге которулгандыктан анын котормо тилдеги, т.а., кыргыз тилиндеги вариантында лексика-семантикалык, грамматикалык, норма-узустук жана логикалык ката-мүчүлүштүктөр да орун алгандыгы байкалат. Мындай так эместиктер менен тилдик бурмалануулардын келип чыгышынын объективдүү себептерин да айтпай кетүүгө болбойт. Анткени биз буга чейинки макалаларыбызда сөз кылгандай, котормодо абсолюттуу шайкештикке, эквиваленттүүлүккө жетүү, теориялык жактан алганда, мүмкүн эмес. Эквиваленттүүлүк түшүнүгүнүн өзү салыштырмалуу мүнөздө экендиги да тилдердин кайталангыстыгы, идиоматикалуулугу менен түшүндүрүлөт. Албетте, айрым бир которуу кырдаалдарында түп нуска менен таржыманын коммуникативдик таасири, тилдик жактан уюшулушу, ал гана эмес грамматикалык формалары менен маанилери да эң жогорку шайкештик деңгээлине жетиши ыктымал.

Бирок мындай фактылар котормого кириптер болуп жаткан эки тилдин ортосундагы орток түшүнүк базистерине, лексика-грамматикалык параллелдердин норма-узустук жактан шайкештик туруктуулукка жеткендиктерине же жетпегендиктерине, ал тилдердин тектеш же тектеш эместигине, стилдик чөйрөлөрдө кызмат аткаруу ийкемдүүлүгүнө ж.б. көптөгөн сырткы жана ички факторлордун бүтүндөй катарына байланыштуу келип чыгары айкын. Андыктан котормодо которуунун багыты, б.а., бир тилдин оригинал текст жаралган тил катары, ал эми экинчи тилдин котормо текст жаралган тил катары эсептелиши да маанилүү маселелердин катарында турат. Себеби котормону, кайсы бир маанисинде, түп нусканын экинчи бир тилдеги интерпретациясы, түп нусканын тилдик жана тилдик эмес реалийлерин, шарттарын кабыл алуу менен, ага “ыңгайлашкан” репродукциясы катары да кароого болот. Ушул негизден алып караганда, биз мисалга алып жаткан Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кыргыз тилиндеги текстинин басымдуу көпчүлүк фрагменттериндеги,

грамматикалык пландан алып караганда, орус тилинин синтаксистик конструкцияларын кыргыз тилине көчүрө салгандай сүйлөмдөрдөгү тема-ремалык катыштардын, логика-грамматикалык байланыштардын бузулушунан, ал эми лексика-семантикалык пландан алып караганда, сөздөрдүн, сөз айкаштарынын семантикалык, стилдик жактан бири-бири менен айкалышпай, трансформация амалдарынын толук кандуу, туура аткарылбагандыгынан улам айрым беренелердин информативдүүлүгү, коммуникативдик эффектиси түп нускага карата шайкеш келбей калгандыгы ачык эле байкалат. Маселен, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын экинчи бөлүмүнүн биринчи главасындагы 20-берененин 4-пункту орус тилинде төмөндөгүдөй берилген:

4. Не подлежат никаким ограничениям установленные настоящей Конституцией гарантии запрета:

- 1) на применение смертной казни, пыток и других бесчеловечных, жестоких или унижающих достоинство видов обращения или наказания;
- 2) на проведение медицинских, биологических, психологических опытов над людьми без их добровольного согласия, выраженного и удостоверенного надлежащим образом;
- 3) на рабство, торговлю людьми;
- 4) на эксплуатацию детского труда;
- 5) на лишение свободы на основании неисполнения гражданско-правового обязательства;
- 6) на уголовное преследование за распространение информации, порочащей честь и достоинство личности;
- 7) на принуждение к выражению мнения, религиозных и иных убеждений или отказу от них;
- 8) на принуждение к участию в мировом собрании;
- 9) на принуждение к определению и указанию своей этнической принадлежности;
- 10) на произвольное лишение жилища.

Котормо: Төмөнкүдөй тыюу салуулар боюнча ушул Конституцияда белгиленген кепилдиктерге эч кандай чектөө коюлууга тийиш эмес:

- 1) өлүм жазасын, кыйноону, дагы башка адамгерчиликсиз, мыкаачылык мамилени же болбосо жазалоонун кадыр-баркты басмырлаган түрлөрүн колдонууга карата салынган тыюуларды чектөө;
- 2) алардын ыктыярдуу макулдугу талаптагыдай билдирилмейинче жана ырасталмайынча адамдарга медициналык, биологиялык, психологиялык тажырыйбаларды жүргүзүүгө;
- 3) кулчулукка, адамдарды соодалоого коюлган;
- 4) бала эмгегин эксплуатациялоого;
- 5) жарандык-укуктук милдеттенмени аткарбоонун негизинде эркиндигинен ажыратууга карата салынган;
- 6) инсандын ар-намысына шек келтирген маалыматты жайылткандыгы үчүн кылмыштык куугунтуктоого;
- 7) ой-пикирин, диний жана башка ынанымдарын билдирүүгө жана алардан баш тартууга мажбурлоого;
- 8) тынч чогулууга катышууга мажбурлоого;
- 9) өзүнүн кайсы этноско таандык экенин аныктап көрсөтүүгө мажбурлоого;
- 10) турак-жайынан өзүм билемдик менен ажыратууга ж.б.

Алынган үзүндүнүн түп нускасы менен анын котормосун салыштырганыбызда, оригиналдагы сөздөрдүн сөздүктөгү маанилерин сактап которууга болгон аракет байкалат. Б.а, ар бир сөздүн которулушу тактыкка жетүүнүн принциби катары кабылданган. Бирок биз буга чейинки макалаларыбызда оригинал тексттеги сөздөрдүн которулушу боюнча төмөндөгүдөй жыйынтыктарды чыгарганбыз:

1. Которулуп жаткан тексттин тибине карай сөз же сөздөрдүн тобу мазмундун компоненттеринин иерархиясынын ар кандай деңгээлине тиешелүү болуп калышы мүмкүн, андыктан тексттик рангада алганда бардык эле сөздөрдү которо берүүнүн зарылдыгы болбой да калат.

2. Сөздөр башка сөздөр же сөз айкаштары менен контекстте келип, бирок мааниси өзүнүн баштапкы өзүнчө тургандагы маанисине туура келип калса, түз маанисиндеги эквиваленти аркылуу таржымаланат.

3. Сөз көп маанилүүлүк касиетине ээ, андыктан котормодо сөздүн мааниси контекст аркылуу аныкталып, анын так ошол контексттеги мааниси эске алынуу менен варианттык шайкештик аркылуу которулат.

Чыгарылган жогорудагы жыйынтыктарга ылайык, Конституциянын оригиналындагы сөздөрдүн ар бирин эле котормонун контекстине ылайык келсе, келбесе которо берүүнүн зарылчылыгы жок эле. Маселен, түп нускадагы “**не подлежат**” деген этиш сөздү “**тийиш эмес**” деп которбой эле “**чектелбейт**”, “**чектөө коюлбайт**” деген эле этиш сөздөр аркылуу которулса, мындай плеоназмдык, функция аткарбаган сөздөрдүн бүтүндөй катары Конституциянын котормо текстинен орун алмак эмес. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө деле: *подлежать* несов. чему, офиц. тийиштүү болуу, тийиш, -га болуу; **не подлежит оглашению** жарыялоого болбойт; **это не подлежит сомнению** буга шек кылууга болбойт (Юдахин, 1957, 576) деп берилген. Албетте, “**не подлежит**” деген этиш сөз “**тийиш**”, “**тийиш эмес**” деген варианттарда которулбайт деп айтууга болбойт, бирок бул жагдайды атайын белгилеп жатканыбыздын себеби Конституциянын башынан аягына чейин “**тийиш эмес**”, “**тийиш**”, “**эсептелет**”, “**эсептелбейт**”, “**мүмкүн**”, “**мүмкүн эмес**” деген сөздөр кайра-кайра кайталанып келе бериши эч кандай прагматикалык зарылчылыктар менен деле шартталган эмес. Айталы, экинчи главадагы Адам укуктары менен эркиндиктери жөнүндөгү бөлүмдүн 24-беренесинин 2-пункту оригиналда: *Никто не может быть лишен свободы только на основании не исполнения гражданского-правового обязательства* деп, ал эми 3-пункт: *Никто не может быть арестован, содержаться под стражей или оказаться лишенным свободы иначе как по решению суда и только на основаниях и в порядке, установленных законом* деп берилсе, котормодо 2-пункт: *Жарандык-укуктук милдеттенмелерди аткарбай коюшунун негизинде эч ким эркиндигинен ажыратылышы мүмкүн эмес* деп, ал эми 3-пункт: *Соттун чечимсиз жана мыйзамда белгиленген негиздер менен тартыптен тышкары эч ким камакка алынышы, кайтарууда камалышы же эркиндигинен ажыратылышы мүмкүн эмес* деген вариантта которулган. Бул параграфтардын түп нускаларындагы “**не может быть**” деген этиш сөз анын котормосундагы “**мүмкүн эмес**” жардамчы этиштик функцияны аткарып, түп нускадагы сөздүн контексттик маанисине шайкеш келбегендиктен, котормо сүйлөм кыргыз тилинин норма-узустук талаптарына ылайык которулган эмес. Анткени “**мүмкүн эмес**” деген модалдык сөз менен аяктаган сүйлөмдөр кыргыз тилинде сүйлөмдө туюнтулуп жаткан ойдун аткарылышына карата сүйлөөчүнүн субъективдүү баасынын ассоциацияларын жаратат. Андыктан талдоого алынып жаткан пункттарды кыргыз тилине: 2-пунктту: *Эч ким жарандык-укуктук милдеттенмелерди аткарбагандыгы гана үчүн эркиндигинен ажыратылбайт* деп, ал эми 3-пунктту: *Эч ким соттун чечимсиз жана мыйзамда белгиленген негиздер менен тартыптен тышкары камакка алынбайт, кайтарууда камалбайт же эркиндигинен ажыратылбайт* деген альтернативдүү варианттарды жогоруда сөз болгон мүчүлүштүктөрдүн жоюлушунун жыйынтыгы катары сунуштоого боло тургандыгын белгилемекчибиз. Албетте, мыйзамдын тексттерин каалагандай вариацияларда, коннотацияларда которо берүүгө болбой тургандыгы айтпаса да түшүнүктүү. Себеби айрым учурларда бир эле сөздүн же грамматикалык форманын так которулушу принципалдуу зарылчылык менен шартталып калышы толук

ыктымал. Маселен, 2-пункттун которулушуна биз сунуш кылган котормо вариантка Конституциянын котормо вариантында киргизилбей калган “гана” деген чектегич бөлүкчө киргизилди. Анткени Конституциянын 24-беренесинин 2-пункту жарандык-укуктук милдеттенмелер аткарылбаган кырдаалга гана туура келерин көрсөтүү үчүн түп нускада “только” деген сөз колдонулган, ошол себептүү аны котормодо “гана” болуп которулушу принципиалдуу зарылчылыктар менен шартталган.

Эми сөз башында түп нускасы менен котормо варианты келтирилген Конституциянын экинчи бөлүмүнүн биринчи главасындагы 20-берененин 4-пунктуна кайтып келүү менен, анын котормосундагы айрым бир типтүү мүнөздөгү мүчүлүштүктөргө токтолмокчубуз. Демек, биз сөз башында токтолгондой, 20-берененин 4-пунктундагы “коюлууга тийиш эмес” деген тутумдаш баяндоочтун ордуна “коюлбайт” деген вариантты колдонуунун оптималдуулугун далилдөөгө аракеттендик. Мындан тышкары, “коюлбайт” деген бандоочко предикативдик катышта келип, грамматикалык субъектинин милдетин аткарган түп нускадагы “гарантии запрета” деген сөз айкашы котормо вариантта “төмөнкүдөй тыюу салуулар боюнча ушул Конституцияда белгиленген кепилдиктерге...” деген синтаксистик конструкция аркылуу түндүрүлүп, “салуулар”, “боюнча” деген ашыкча сөздөр информацияны кабыл алууну татаалданып, окуган адамдын көңүлүн башка нукка буруп жаткандыгы байкалат. Андыктан “тыюу салуулар”, “кепилдиктер” дегенди бириктирип эле “тыюу кепилдиктери” деп которсок, оригиналга жакын да, информативдүү да болмок. Айтылгандарды эске алуу менен, төмөндө түп нусканы, котормону жана альтернативдүү котормо вариантын сунуштамакчыбыз:

Түп нуска: **Не подлежат никаким ограничениям установленные настоящей Конституцией гарантии запрета:**

Котормо: **Төмөнкүдөй тыюу салуулар боюнча ушул Конституцияда белгиленген кепилдиктерге эч кандай чектөө коюлууга тийиш эмес:**

Альтернативдүү котормо вариант катары: **Ушул Конституцияда белгиленген тыюу кепилдиктерине эч кандай чек коюлбайт деген котормону сунуштоо болот.**

Ушул эле төртүнчү пункттун биринчи подпунктунда “бесчеловечных” деген сөз “адамгерчиликсиз”, “унижающих достоинство” деген сөз айкашы “кадыр-баркты басмырлаган” деген варианттарда таржымаланган. Албетте, түп нускадагы сөздөрдүн сөздүктөгү маанилери анын котормодогу шайкештиктерине туура келерин жана укуктук, мыйзамдык, юридикалык тексттерге боёктуу, экспрессивдүү тилдик каражаттардын мүнөздүү эместигин да жакшы түшүнөбүз. Бирок “бесчеловечный” деген сөздү “адамгерчиликсиз” деп которгонубузда кыргыз улутундагы адамдын аң-сезимине чектен чыккан, адамдын колу баргыс, айрым учурларда адамдын үрөйүн учурган кылмыштуу мамилелерге байланыштуу ассоциациялардын ордуна күнүмдүк, жай турмушта адамдын адамдык жакшы сапаттарды принцип тутуп өмүр кечириши, же болбосо адамдар ортосундагы адамгерчилик мамиленин ассоциациялары келиши ыктымал. Ошондуктан “адамгерчиликсиз” деген сөздүн ордуна “адам кылгыс”, “адам жасабас” ал эми “кадыр-баркты басмырлаган” дегендин ордуна “адамдын абийирин кордогон” деген котормо варианттарды деле колдонуу орундуу деп эсептейбиз. Мындай жагдайды тексттердеги информациянын бир тектүү эместигине жана ошого ылайык микростратегияны тандоого байланыштуу айтылган теориялык көз караштар менен түшүндүрүүгө болот. Айтылган ушул пикирлерди эске алуу менен түп нусканы, котормону жана биз тараптан сунушталып жаткан котормонун төмөндөгү альтернативдүү варианты сунушталат:

Түп нуска: **на применение смертной казни, пыток и других бесчеловечных, жестоких или унижающих достоинство видов обращения или наказания;**

Котормо: **өлүм жазасын, кыйноону, дагы башка адамгерчиликсиз,**

мыкаачылык мамилени же болбосо жазалоонун кадыр-баркты басмырлаган түрлөрүн колдонууга карата салынган тыюуларды чектөө;

Альтернативдүү котормого: өлүм жазасын, кыйноолорду жана башка адам жасабас, мыкаачылык мамилени же жазалоонун адамдын абийирин кордогон түрлөрүн колдонууга деген вариант сунушталат.

Ушул эле пункттун экинчи подпункту түп нускада: на проведение медицинских, биологических, психологических опытов над людьми без их добровольного согласия, выраженного и удостоверенного надлежащим образом деген вариантта берилсе, котормодо: алардын ыктыярдуу макулдугу талаптагыдай билдирилмейинче жана ырасталмайынча адамдарга медициналык, биологиялык, психологиялык тажырыйбаларды жүргүзүүгө деп которулуп, тема-ремалык катыштын бузулушуна жол берилген. Себеби кыргыз тилиндеги котормо вариантта биринчи кезекте тема, б.а., “адамдар” деген сөз номинацияланбастан, “адамдар” деген сөздүн ат атоочтук кайталанмасы, т.а., “алардын” деген сөз келгендигинен, котормо сүйлөмдө адамдарга медициналык, биологиялык, психологиялык тажырыйбаларды жүргүзүүгө макулдук берчү дагы бир тарап жөнүндө сөз болуп жаткандай маани туюндурулуп калган, б.а., ойду туюндуруунун логикалык ырааттуулугу бузулган. Демек, айтылган мүчүлүштүктү жоюу үчүн “алар” жана “адамдар” деген сөздөрдүн орун тартыптерин алмаштыруу менен: адамдардын талаптагыдай билдирилген жана ырасталган, ыктыярдуу макулдугусуз аларга медициналык, биологиялык, психологиялык тажырыйбаларды жүргүзүүгө деген котормо вариант сунушталат. Ал эми 5-пункттин 1-пункту түп нускада: каждого лишеного свободы на гуманное обращение и уважение человеческого достоинства деп берилип, ал эми котормосу: ар бир эркиндигинен ажыратылган адамдын өзүнө адамгерчиликтүү мамиле кылууну жана адамдык кадыр-баркын сыйлоону талап кылуу деген турпатта таржымаланып, жогорудагы мисалдагыдай эле котормодо сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартыптери туура эмес берилген. Атап айтканда, кыргыз тилиндеги “ар бир” деген аныктама ат атооч жалпылыкка кирүүчү заттын бөлүнүшүн билдирүү менен, бөлүнүүчү объектинин алдына келе тургандыгы белгилүү. Ал эми котормодо оригиналдагы сөздөрдүн орун тартыби орун алмаштыруу аркылуу трансформацияланбастан, т.а., “каждого лишеного свободы” деген сөз айкашы “ар бир эркиндигинен ажыратылган адамдын” деп которулган. Мында сөздөрдүн туура орун тартыби “эркиндигинен ажыратылган ар бир адамдын” деген ырааттуулукта болуусу керек эле. Мындан тышкары, илимий, иштиктүү стилге мүнөздүү болгон номинативдүү лексика талабына ылайык, сөз болуп жаткан котормо “кылуу” деген кыймыл атооч сөз менен аяктап, бирок “адамдын” деген грамматикалык субъекти менен таандык байланыш аркылуу байланышпай калган. Т.а., “адамдын талап кылуу” болбостон, “адамдын талап кылуусу” болушу керек эле. Грамматикалык трансформациялоодогу бул ката котормодогу сөздөрдүн ортосундагы грамматикалык, семантикалык байланыштардын чаташуусуна алып келип, котормонун информативдүүлүгүнүн деңгээли төмөндөгөн. Демек, аталган мүчүлүштүктөрдү жоюу менен: эркиндигинен ажыратылган ар бир адамдын өзүнө гумандуу мамиле кылууну жана адамдык аброюн сыйлоону талап кылуусу деген вариантты сунуштоо менен, биз сунуштаган котормо вариантта “адамгерчиликтүү” деген сөздүн ордуна “гумандуу” деген сөздүн, ал эми “адамдык кадыр-баркын” деген сөз айкашынын ордуна “адамдык аброюн” деген сөз айкашы колдонулгандыгын белгилейбиз. Мындай лексикалык алмаштырууларды тилдик адаптациялоо талаптары аркылуу түшүндүрүүгө болот. Б.а., “гуманный” деген сөз кыргыз тилинде узустук туруктуулукка өтүү менен кеңири колдонулуп жүрөт жана ушул сыяктуу эле “человеческое достоинство” деген түшүнүк юридикалык тилде “адамдык аброй” деген эквивалент аркылуу туюндурулуп жүргөндүгү да белгилүү.

Конституциябыздын мамлекеттик тилдеги вариантынын текстинде, тилекке

каршы, ушул сыяктуу лексика-семантикалык мүнөздөгү типтүү ката-мүчүлүштүктөр арбын. Көпчүлүк сөздөр, сөз айкаштары контексттен тышкары, б.а., тилдик каражаттар контексттен тышкары сөздүктөгү маанилери аркылуу которулган деген бүтүмгө келүүгө болот. Мындай жагдай Конституциябыз формалдуу принциптерди жетекке алуу менен которулгандыгынан кабар берет.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы (2010-жылдын 27-июнунда бүткүл элдик добуш берүүдө кабыл алынган).
2. Юдахин К.К. Орусча-кыргызча сөздүк. –М., 1957.